

УДК 811.161.2'282.2

Андрій Яворський

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ДІАЛЕКТИЗМІВ У МОВІ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Проблема взаємодії літературної мови і діалектів – одне з принципових теоретичних і практичних питань функціонування літературної мови. У статті осмислено теоретико-методологічні засади вивчення діалектизмів в художній літературі. Узагальнено погляди вчених на діалектизм як стилістичну категорію, історично змінне явище і відображення процесу адаптації літературною мовою територіально диференційованих елементів. На сучасному етапі діалектне мовлення сприймають як рівноправний вияв національної мови, тому все частіше піддають літературній обробці. Різні варіанти літературно-діалектної взаємодії простежено у творах сучасних письменників-вихідців з Полісся.

Ключові слова: художня література, літературна мова, територіально здиференційовані елементи, діалектизм, стилістичні функції діалектизмів.

Постановка наукової проблеми та її значення. Як зауважила С. Я. Єрмоленко, «питання взаємодії літературної мови і діалектів належить до важливих теоретичних і практичних питань функціонування літературної мови» [5, с. 198]. Один із виявів цієї проблеми – використання в мові художньої літератури діалектизмів, які за посередництвом художньо-естетичної функції мови впливають «на динаміку стильових норм, а також на загальнолітературну норму» [5, с. 198]. В. В. Грещук зазначив, що «вивчення мови белетристики у її зв'язках із місцевими говорами має не тільки самодостатню цінність, воно важливе також для з'ясування співвідношення і взаємодії літературно-нормативного і територіально-діалектного» [4, с. 347].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Поняття діалектизму як стилістичної категорії та як основи, чинника формування літературної норми в українському мовознавстві розглядали С. Я. Єрмоленко [5; 6] та П. Ю. Гриценко [2; 3]. Функції діалектизмів у мові художньої літератури в загальнотеоретичному аспекті простежували С. Я. Єрмоленко [5], А. С. Зеленько [8], Д. В. Бондаренко [1], Є. Г. Тичина [14] й ін. Загальні проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів розглядали М. А. Жовтобрюх [7], І. Г. Матвіяс [10; 11; 12] та ін.

Мета пропонованої праці – викласти й осмислити теоретико-методологічні засади вивчення діалектизмів у художній літературі. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких конкретних **завдань**: узагальнити погляди вчених на діалектизм як стилістичну категорію, історично мінливе явище та віддзеркалення процесу адаптації

літературною мовою територіально здиференційованих елементів; осмислити різні варіанти літературно-діалектної взаємодії та простежити їх на матеріалі творчості сучасних письменників-вихідців із Полісся.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Визначаючи поняття *діалектизм*, учені послідовно протиставляють говіркові мовні явища кодифікованим одиницям літературної мови, як-от: «Діалектизм (від грец. *διᾱλέκτος* – наріччя, говір) – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну... віднесеність» [2, с.146]. У зв'язку з цим П. Ю. Гриценко висловив серйозні методологічні зауваження до вивчення діалектних одиниць у мові художньої літератури попередніх епох. Учений наголошує, що «на початковому етапі розвитку нової української літературної мови використання діалектних одиниць не було чітко регламентоване, зумовлювалося мовних досвідом письменника, нерідко мало риси мовного натуралізму» [2, с.146]. Загалом же у творах минулих століть ідентифікація якогось явища як діалектизму можлива тільки на тлі унормованого варіанта загальнонаціональної мови. Отже, від власне діалектизмів, вважає П. Ю. Гриценко, треба відрізняти ті лінгвальні одиниці, які в конкретний період мали статус нормативних у регіональних варіантах літературної мови – наддніпрянському, галицькому, закарпатському, буковинському, пряшівському: «Використання таких одиниць мови не пов'язане зі стилістичними настановами мовців і не свідчить про незнання норм літературної мови» [2, с. 146].

Таке ж розуміння діалектизму як історично мінливого явища обґрунтувала С. Я. Єрмоленко: «Оскільки літературна мова і її норми належать до історично змінних категорій, то й кваліфікація певних одиниць як діалектних так само зазнає історичних змін» [5, с.199]. У зв'язку з цим дослідниця справедливо наголошує: в художніх текстах ХІХ ст. статус і функції діалектизмів були іншими, аніж у сучасній літературній мові, «через мовну практику майстрів художнього слова лексика діалектного походження утверджувалася як елемент лексичної норми літературної мови ХІХ ст. Оскільки для зазначеного періоду розвитку літературної мови художній стиль був основою формування літературної норми і завдяки писемній практиці визначав цю норму, то й діалектизми становили неодмінну частину лексичної системи літературної мови...» [5, с. 198].

У ХХ ст. і на початку ХХІ ст., на думку С. Я. Єрмоленко, поняття діалектизму треба розглядати вже у зв'язку зі стильовими нормами, як сплановану стилізацію, яка передбачає певну реакцію читача: «Діалектизми набувають статусу стилістичних засобів, що збагачують, урізноманітнюють не лише художній, а й розмовний стиль [виділення авторки. – А. Я.] літературної мови», «Щодо української художньої прози початку ХХІ ст. було б некоректно говорити про стихійне використання діалектних джерел» [5, с. 198], «З погляду стильової норми вони

[діалектизми. – А. Я.] виконують функцію художньо-естетичних засобів» [5, с. 199]. Так само і П. Ю. Гриценко зауважує, що «використання діалектизмів становить відступ від чинних... норм літературної мови зі стилістичною настановою» [2, с. 146].

А. С. Зеленько визначив такі функції діалектизмів у мові художньої літератури: комунікативну, етнографічну та експресивно-виражальну [8, с. 39]. Комунікативна функція «полягає... в тому, що письменник, вживаючи діалектні елементи рідного йому говору чи наріччя у мові персонажів і авторській мові, свідомо чи несвідомо використовує їх замість слів літературної мови» [8, с. 39]. Суть етнографічної та пов'язаної з нею етнічної функцій у тому, що «лексичні діалектизми передають певні відомості про матеріальну культуру жителів тієї чи іншої місцевості», а «фонетичні, морфологічні, словотворчі та синтаксичні елементи діалектного мовлення вказують на їх етнос» [8, с. 39]. Експресивно-виражальну функцію діалектизмів у художніх текстах використовують «з метою типізації та індивідуалізації мови персонажів, щоб якнайглибше охарактеризувати реальну дійсність, відображену в художньому творі» [8, с. 39]. Такого ж погляду на місце і функції діалектизмів у художньому тексті дотримуються інші вчені, зокрема С. Я. Єрмоленко: «Діалектизми виконують функцію розмовних елементів, відтворення природного колориту спілкування людей, що живуть у конкретному просторі, на території поширення певного діалекту» [5, с. 200], «Живе діалектне слово підпорядковане змалюванню народних характерів, життєвих ситуацій, у яких розкриваються ці характери» [5, с. 204], Г. О. Козачук: «Вживання діалектизмів у мові художнього твору має бути завжди обумовлене або зображенням реалій, що пов'язані з тією територією, яку описує автор, або відтворенням усного мовлення персонажів. Діалектизми можуть виконувати також художньо-зображальну функцію» [9, с. 52].

Дослідники відзначають, що «діалектизми віддзеркалюють процес адаптації літературною мовою територіально здиференційованих елементів діалектної мови чи регіональних варіантів літературної мови» [2, с. 146]. Першим ступенем цієї адаптації названо письмову фіксацію діалектних елементів у фольклорних записах чи в художньому дискурсі: «Надання діалектній мові писемної форми... становить певний етап входження знакових елементів діалектної мови, певної місцевої культури в загальну національну культуру і мову» [5, с. 199]. Основний же шлях засвоєння діалектизмів літературною мовою, вважає С. Я. Єрмоленко, таки художня література: «Художньо-стильова норма мотивує використання діалектизмів як художнього засобу, який урізноманітнює мову персонажів, виявляє локальний колорит художньої оповіді, індивідуалізує стиль письменника й стилізує комунікативні жанри» [5, с. 200]. У зв'язку з цим П. Ю. Гриценко стверджує, що саме «художній твір є площиною активної взаємодії літературної мови й говорів, каналом збагачення літературної мови діалектними елементами», а отже, «використання кожного

діалектизму має розглядатися як творчий експеримент митця, кінцевий результат якого визначається доцільністю залучення діалектних явищ до художнього твору та способами реалізації цієї необхідності» [3, с. 35].

Г. О. Козачук зауважила, що художній стиль не просто фіксує позалітературні мовні елементи, але може й активізувати їх настільки, що вони здатні стати літературною нормою [9, с. 52]. Цьому твердженню цілком відповідає висновок П. Ю. Гриценка: «Усталення вживання слів і словоформ як діалектизмів, їх відповідне опрацювання у нормативних словниках і граматиках (з відповідними кваліфікаціями **діал.**, **обл.**) є передумовою поступового переходу цих діалектизмів до нормативних, збагачення за їхній рахунок структури і виражальних можливостей літературної мови» [2, с. 147].

П. Ю. Гриценко визначає два типи художніх текстів як такі, що займають проміжне становище між діалектним і літературним мовленням, а саме:

а) тексти, які насичені говірковими елементами і свідомо стилізовані під певний діалект, проте зберігають орієнтацію на літературну норму; у творах цього типу «на тлі нормативних для літературної мови елементів говіркові риси оцінюються як діалектизми»;

б) тексти, які орієнтовані не на літературну мову, а на діалект; на позначення творів такого типу вчений використовує термін «“олітературнений” діалект» та акцентує на тому, що в таких текстах відсутня диференціація одиниць на діалектні і нормативні для літературної мови, а отже, говіркові риси не можна кваліфікувати як діалектизми [2, с. 146].

В. В. Грещук за мірою і характером використання територіальних діалектів (зокрема гуцульського) в мові художньої літератури виділяє чотири типи літературно-діалектної взаємодії [4, с. 347–360].

Для першого типу характерні окремі вкраплення діалектизмів у літературну мову художнього твору: «зазвичай ними є окремі слова, вживання яких територіально обмежене, морфологія й синтаксис авторської мови й мови персонажів залишаються літературно-нормативними» [4, с. 348], «вкраплення окремих лексичних діалектизмів здійснюється передусім у мову персонажів, в авторській мові вони трапляються рідше», «фонетичне оформлення вкрапленого діалектного слова максимально наближене до літературної норми» [4, с. 350].

Другий тип представляють такі художні твори, «в яких у канву літературної мови інкрустовано стилізоване під певну говірку мовлення персонажів» [4, с. 351]. «Тут також основною віссю протиставлення літературного та діалектного є авторська мова – мова персонажів, але... всі діалоги й монологи досить повно відбивають фонетичні, лексико-семантичні та граматичні особливості... говірок», тобто «на тлі чистої літературної мови автора увиразнюється мовлення персонажів» [4, с. 352], але «мову персонажів в такого типу творах не можна повністю ототожнити

з говірковим мовленням, бо в ній діалектні риси відбиті не у всій повноті й непослідовно» [4, с. 352].

Третій тип «теж має ознаки літературно-діалектної диглосії», проте «літературною мовою в художніх творах такого типу є її західноукраїнський варіант, в якому чимало ознак південно-західного наріччя», тому, «попри значну насиченість діалектизмами», різкого протиставлення мови автора і мови персонажів нема [4, с. 355].

Четвертий тип літературно-діалектної взаємодії – це явище, коли «за літературну мову править діалект», «авторська мова, як і мова персонажів, повністю ґрунтується на територіальному діалекті» [4, с. 356]. Автори таких текстів достатньо повно і послідовно передають усі діалектні риси, за винятком хіба окремих фонетичних, відображення яких забезпечує фонетична транскрипція. Саме такого типу тексти П. Ю. Гриценко називає «олітературеним» діалектом.

Указані типи (особливо два останні) взаємовідносин місцевих говірок і мови художніх творів, зауважує В. В. Ґрещук, окрім того, переконливо заперечують стереотип, що діалектна мова, на відміну від літературно-нормативної, існує тільки в усній формі [4, с. 359].

І. О. Ніколаєнко в сучасній українській літературі розмежувала два способи використання говіркових елементів. Перший пов'язаний із тим, що «діалектне мовлення сприймається нині вже як не відступ від літературної норми, а як рівноправний вияв національного мовлення, мовотворчий і комунікативний потенціал якого значний». У зв'язку з цим відроджено традицію «„олітературення” діалектів, коли діалектне мовлення піддається літературній обробці» [13, с. 224], письменники творять літературу, орієнтуючись на діалект, а не на літературну мову. На матеріалі творчості П. Біливоди, який пише вірші східнослов'янською говіркою, дослідниця робить висновок «про значний духовний і поетичний потенціал живого мовлення», розглядає «діалектне мовлення як повноцінний засіб спілкування, випробуваний століттями» [13, с. 224]. Інший спосіб діалектно-літературної взаємодії ілюструють ті письменники, які за традицією української класичної літератури в художні твори вводять лише окремі діалектні слова [13, с. 224].

Різні варіанти літературно-діалектної взаємодії представлено у творах сучасних письменників-вихідців із Полісся. Скажімо, в поезіях відомого дослідника Полісся М. В. Никончука зауважено тільки окремі поліські лінгвальні вкраплення, в основному лексичні діалектизми. У повісті В. Даниленка «Сонечко моє, чорне й волохате» мовлення однієї героїні – бабусі Павці з віддаленого села на Овруччині – на всіх рівнях послідовно відображає середньополіську говірку, проте в діалогах інших персонажів та в авторській мові діалектизми цілком відсутні. В. Лис у романах «Століття Якова», «Іван і Чорна Пантера», «Соло для Соломії», В. Дрозд у романі «Листя землі», М. Закусило в романах «Книга плачів» та «Грамотка скорблячих», О. Кулеш у книгах прози «На хуторі Курина

Сліпота» і «Колодязько» діалектне мовлення відтворюють в діалогах більшості персонажів, а часто під поліську говірку стилізують і авторську мову (зокрема в спогадах, роздумах, відступах, описах тощо). Звичайно, про максимально точне й послідовне відображення народнорозмовної стихії в таких текстах усе ж говорити не можна (зрештою, письменники радше створюють узагальнений художній образ говірки, а не з документальною точністю її фіксують). Натомість поетеси з Підляшшя Ю. Королько та М. Сарнацька пишуть суціль говіркою, використовуючи її в якості літературної мови. Так само повністю говіркою написано окремі оповідання О. Кулеша.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, в українському мовознавстві існує певна традиція вивчення діалектизмів як стилістичної категорії. У дослідженнях такого типу важливо розуміти діалектизм як явище історично мінливе, статус та функції якого в текстах різного часу відрізняються. На сучасному етапі «олітературнення» діалектів – одна з особливостей мови багатьох письменників, засіб підкреслення авторської індивідуальності.

Перспектива дослідження полягає в потребі простежити й осмислити здобутки мовознавства в галузі вивчення поліських лінгвальних елементів у творах конкретних письменників ХІХ ст. – початку ХХІ ст.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Д. В. Стилістична функція лексичних діалектизмів в українській художній літературі / Д. В. Бондаренко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі. XV Респ. діалектолог. нарада : тези доп. і повідомл. : до IX Міжнар. з'їзду славістів / Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні АН УРСР ; відп. ред. М. В. Никончук. – Житомир : [б. в.], 1983. – С. 180–181.
2. Гриценко П. Ю. Діалектизм / П. Ю. Гриценко // Українська мова : енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і допов. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 146–147.
3. Гриценко П. Ю. Мови чисті джерела / П. Ю. Гриценко // Культура слова. – 1983. – Вип. 25. – С. 32–38.
4. Грещук В. В. Студії з українського мовознавства: вибрані праці / Василь Васильович Грещук ; упоряд. Р. О. Бачкур. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – С. 347–360.
5. Єрмоленко С. Я. Говіркове багатоголосся сучасної української прози / С. Я. Єрмоленко // Українознавство : науково-популярний, суспільно-політичний, культурно-мистецький журнал. – 2008. – Число 1. – С. 198–205.
6. Єрмоленко С. Я. Сучасна літературна мова і діалекти / С. Я. Єрмоленко // Рідне слово. – 1972. – Вип. 6. – С. 6–17.
7. Жовтобрюх М. А. Проблеми взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1973. – № 1. – С. 3–15.
8. Зеленько А. С. Про деякі функції діалектизмів у мові художньої літератури / А. С. Зеленько // Культура слова. – 1982. – Вип. 22. – С. 39–41.
9. Козачук Г. О. Діалектизми в сучасній прозі / Г. О. Козачук // Рідне слово. – 1971. – Вип. 5. – С. 52–56.
10. Матвіяс І. Г. Відображення особливостей говорів у мові української художньої літератури / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2008. – № 6. – С. 3–12/

11. Матвіяс І. Вплив говорів на українську літературну мову / І. Матвіяс // Діалектна мова: сучасний стан і динаміка в часі. До 100-річчя професора Ф. Т. Жилка : тези доповідей Міжнародної наукової конференції (5–7 березня 2008 р., Київ). – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – С. 125–128

12. Матвіяс І. Діалектна основа української мови в першій половині XIX ст. / І. Матвіяс // Українська мова. – 2003. – № 2. – С. 13–16.

13. Ніколаєнко І. О. До питання про «олітературення» діалектів / І. О. Ніколаєнко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – 2010. – № 3 (21). – Ч. 1. – С. 223–227.

14. Тичина Є. Г. Про діалектизми в мові художніх творів / Є. Г. Тичина // Українська мова в школі. – 1955. – № 1. – С. 26–30.

Яворский Андрей. Теоретические основы изучения диалектизмов в языке художественной литературы. Проблема взаимодействия литературного языка и диалектов является одним из важных теоретических и практических вопросов функционирования литературного языка. В статье описаны теоретико-методологические основы изучения диалектизмов в художественной литературе. Обобщены взгляды ученых на диалектизм как стилистическую категорию, исторически переменное явление и отображение процесса адаптации литературным языком территориально дифференцированных элементов. На современном этапе диалектная речь воспринимается как равноправное проявление национального языка, поэтому все чаще подвергается литературной обработке. Различные варианты литературно-диалектного взаимодействия прослеживаются в произведениях современных писателей-выходцев из Полесья.

Ключевые слова: художественная литература, литературный язык, территориально дифференцированные элементы, диалектизм, стилистические функции диалектизмов.

Yavorskiy Andriy. Theoretical Bases of the Study of Dialecticisms in the Language of Fiction. The problem of interaction between literary language and dialects is one of the fundamental theoretical and practical issues of functioning of literary language. In the article theoretical and methodological bases of studying of dialecticisms in artistic literature are conceptualized. The author summarizes the views of scientists at dialecticisms as stylistic category, as historically variable phenomenon and as display of adaptation in literary language of the territorially-differentiated elements. At present dialects are perceived as equal expression of the national language, so they increasingly are subjected literary treatment. In the works of contemporary writers from Polissia various options of interaction between dialects and literary language are traced.

Key words: artistic literature, literary language, territorially-differentiated elements, dialecticisms, stylistic functions of the dialecticisms.

Стаття надійшла до редколегії 14.01.2015